

Соціологія економіки

**ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ФЕНОМЕН
У КЛАСОВО-СТРАТИФІКАЦІЙНОМУ
РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА:****ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ТА ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Євген СІРИЙ

Copyright © 2009

Актуальність дослідження підприємництва як суспільного феномена визначається соціоекономічними трансформаціями сучасного суспільства і потребою осмислення факторів еволюції соціогуманітарних наук на межі ХХ–ХХІ століть. Мовиться не про вивчення предметно-галузевого соціологічного знання, а про його поповнення, реструктуризацію та перегляд щодо нових методологічних позицій у межах його трансформації загальнотеоретичних засад.

Стрімкий розвиток системи соціологічних знань, поширення соціологічного інтересу на все більшу кількість сфер суспільного життя і, так би мовити, “вглиб” соціальних практик, призводить до змін самої соціології, причому як у формі пошуку більш досконалого й адекватного інструментарію, так і на рівні теоретичного узагальнення, корекції моделей соціальних процесів та явищ, методологічних настановлень та орієнтирів.

У форматі багатьох тем, підданих розгляду у зв'язку з “умовною” кризовою проблемою, зокрема в соціології, виникла точка зору, що у кінцевому підсумку, як удало, на наш погляд, відмітив російський філософ А.С. Бухаров, проблема полягає не в тому, що ми знаємо недостатньо, а в тому, що ми не знаємо як адекватно витлумачити те, що знаємо [1], і наше теоретичне пізнання макросоціальних явищ, котрі породжуються агрегацією цих індивідуальних моделей поведінки, залишається недостатнім. Відповідно, така тенденція поступово унеможливує пояснювальний потенціал класичної науки адекватно інтерпретувати соціальні зміни загалом, у тому числі й класичні теорії про підприємництво, адекватно відобразити справжнє місце і роль даного феномена в

суспільстві. *За вихідне теоретичне положення нами прийнята констатація “підприємництва” не тільки в онтологічній площині, а й у гносеологічній, тобто як засобу розуміння, пізнання та пояснення суспільних явищ і процесів.* У цьому контексті порушена нами проблема зосереджена на двох формотворювальних об'єктах-складових, які зводяться до: а) кризових тенденцій соціологічної науки та до б) потреби пошуку змісту концептуалізації підприємництва у полі розвитку соціології.

У даному, глобально заданому, теоретико-пошуковому процесі намагаємося задати ідеальні координати *концепту підприємництва* в теоретичній соціології, який, на наш погляд, носитиме не тільки оновлений онтологічний зміст у структурі соціологічного знання, а й матиме гносеологічний потенціал в інтерпретації соціальних змін та процесів.

Завданням дослідження є визначення місця підприємництва у розвитку соціальної структури суспільства та її похідних – стратифікації і мобільності, що є спробою обґрунтувати методологічний підхід до дихотомічного (емпірія – теорія) вивчення даного чинника розвитку соціально-стратифікаційної системи.

Ключові слова: *класова структура, теорії стратифікації, соціальна нерівність, багатство, досягнення, підприємництво.*

Ступінь розробленості проблеми. У контексті саморефлексії соціогуманітарного знання існує нагальна потреба переосмислення і наукової інтерпретації підприємницького феномена через горизонт потреби його сьогодишнього розуміння. Тому можна вважати, що одним з найцікавіших питань,

яке стоїть перед теоретико-соціологічною думкою і яке до цього ще не порушувалося в інституційній її формі, є концептуалізація феномена підприємництва та переведення його в розряд більш узагальненого поняття. Новий концепт-поняття “підприємство” в нашому розумінні потенційно вказує на універсальну багатобічну діяльнісну ознаку-характеристику, реалізовану (або ні) через обставини тим чи іншим соціальним суб’єктом, вплив і роль якої в суспільно-історичному процесі – очевидна. Ключовий вектор відповідного впорядкування попередніх концептів підприємництва становить його теоретико-соціологічну концептуалізацію. Мовиться про поповнення, реструктуризацію та перегляд вихідних положень стосовно підприємництва у ракурсі нових методологічних позицій у межах його трансформації загальнотеоретичних засад.

Визнання проблемної предметності підприємництва як явища, компонента суспільної системи (ключового елемента соціально-економічної сфери) та епістемі цілого у контексті теоретико-методологічної метапроблематики для соціологічної науки є досить суперечливим. У ній подані різні, почасти конфронтуючі один з одним, теоретичні постулати, методологічні конструкти і методичні підходи. Взагалі можна вважати не до кінця завершеними дискусії про сам зміст категорії “підприємство”. Досить слабо висвітлений її соціально-функціональний аспект, а саме роль і функції підприємства, і не лише через формат економічного світогляду, а й суто соціального – значущість і вагомість підприємства в суспільному розвитку, зокрема в історичному, в трансформаційних змінах, у чинниковій самоорганізації суспільства та у визначенні його рушійних сил, у соціоекономічному зростанні та формовивах. Усе це логічно відносить його у формат теоретичної соціології.

У сучасній ситуації практично неможливо подати стратифікаційні дослідження у вигляді стрункого, добре структурованого потоку. Навпаки, відбувається його розпад на окремі напрямки, лінії, що малопомітно взаємно віддаляються. На цей складний процес фрагментації і реінтеграції слід звернути особливу увагу при аналізі наявних стратифікаційних підходів. Тому проблематика *соціальної нерівності*, класово-стратифікаційної системи та механізму її розвитку є

однією з ключових на всіх етапах розвитку соціології. У даному ракурсі нами пропонується свій аналітичний алгоритм. Проблема нерівності, класово-стратифікаційної структури та її похідних так чи інакше переймалося багато представників соціогуманітарного знання – від мислителів античності до представників сучасної соціології. Однак уваги заслуговуватимуть лише ті думки, концепти, теорії, у котрих безпосередньо чи опосередковано закладені соціоекономічні та їм подібні детермінанти розвитку класово-стратифікаційної системи, у тому числі й механізми її розвитку на всіх етапах розвитку людства. Серед різноманіття поглядів і теорій в логічний ланцюжок треба поставити: “досягання” Платона, “приватну власність” Аристотеля, “економічні причини” А. Сміта, Д. Рікардо, Ф. Кене, “матеріалістичну економічну теорію” К. Маркса, “утворення професій” Г. Шмоллера, “статус-престиж” М. Вебера, Т. Парсонса, “концепцію стратифікації” П. Сорокіна, “контроль” Е. Райта, “виробничу лінію” Х. Бравермана, “прибуток” Дж. Кейнса, “економічну нерівність” Е. Гідденса, “інноваційність” Ф. Хайєка та ін.

Історія всієї соціології як науки, так як і історія її одного з ключових напрямків дослідження і водночас чинника її розвитку – явища та проблеми нерівності, має довгий часовий відлік. Мислителі, вчені замислювалися над природою відносин між людьми, над важкою долею більшості людей, над справедливістю, або несправедливістю нерівності. Бивчаючи розвиток і структурування суспільства як цілісного організму, можна стверджувати, що підприємство відіграло і відіграє вагомий роль у формуванні соціальної структури та її похідних – стратифікації та соціальної мобільності, зокрема в європейській цивілізації й особливо на сучасному етапі. Це – і мета, і засіб досягнення, життєва філософія і спосіб життя для суб’єкта, й один з визначальних чинників механізму формування і трансформації соціальної структури суспільства в глобально-соціальному масштабі. Однак, щоб так стверджувати, емпірично обґрунтувавши та гіпотетично закріпивши, вважаємо доцільніше вибудувати логіку нашого пошукування через дослідження засадничих положень класово-стратифікаційної теорії, точніше різних теорій з позицій історико-соціологічного аналізу.

Вочевидь дане питання у векторі дослідницької мети, м’яко кажучи, посередньо

розглядалося як у класичних, так і в сучасних соціогуманітарних теоріях. Це й очевидно, адже проблему підприємництва у соціології спеціально ніхто не порушував. Тому одним із кроків систематизації, узагальнення вищеокресленого неявного знання та його концептуалізації є вияв ролі і місця підприємництва у системі класово-стратифікаційного розвитку суспільства, причому як чинника соціоекономічного зростання, що становитиме ключовий вектор заощадження у соціології нового понятійно-категоріального апарату з відповідними гносеологічними властивостями.

Основні питання щодо розрізнення суспільства завжди векторизувалися у низці питань: чому одні групи в ньому багатші й могутніші, аніж інші? Чи багато шансів у людини з нижчих верств суспільства піднятися на вищі, пристойніші позиції соціально-економічної піраміди? Вивчення соціальної нерівності як основного ідентифікатора суспільного розрізнення – одна з найважливіших ділянок соціології, тому що матеріальні ресурси, до яких люди одержують доступ, мають чи не найбільшу вагомість у їхньому житті.

Нерівність притаманна усім типам людського суспільства. Навіть у примітивних культурах, де фактично немає майнової різниці у статках, існувала й існує нерівність між індивідами, між чоловіками й жінками, між молодими й старими. Хтось, можливо, мав вищий статус, аніж інші, наприклад, за виняткову спритність на полюванні, або за те, що хтось, як здавалося, освоїв особливий доступ у спілкуванні з духами предків.

Ця тема цікавила людство з давніх пір. Несподіване піднесення людини, або її раптове падіння є улюбленим сюжетом навіть народних казок: хитромудрий жебрак раптом стає багатцем, бідний принц – королем, а працелюбна Попелюшка виходить заміж за принца, підвищивши тим самим свій статус і престиж. Саме соціології до снаги пояснити подібні процеси і явища. Вміння побачити загальне в конкретному американський соціолог Пітер Бергер (народився у 1929 році) пов'язує із *соціологічним підходом*.

Класова структура, або стратифікація, тобто нерівність у доходах, владі, престижі й освіті, виникала разом із зародженням людського суспільства. Її витоки було помічено у простому первісному соціумі. Кожне суспільство виробляло надлишки соціально

значимих засадничих ресурсів (харчі, житло, одяг та інше). І класові відмінності виявлялися тоді, коли одна з груп населення почала привласнювати ресурси, які відразу не споживалися і не були на той момент потрібними. Такі ресурси розглядалися як приватна власність, і основна частина їх пускалася в обмін, в обіг задля вигоди. Класи почали визначати, виходячи з факту володіння чи не володіння власністю. У різні історичні періоди існування різних видів власності (раби, вода, земля, капітал) мали вирішальне значення в людських взаєминах (суспільних взаємодіях). З цього приводу Дж. Кейнс зазначив, що *“будь-яка особа прагне мати можливість постійно збільшувати свої майбутні витрати, оскільки це відповідає широко розповсюдженому підсвідомому бажанню бачити в майбутньому постійне підвищення, а не пониження свого життєвого рівня”* [2, с. 171]. Цей “стимул” він назвав “прагнення до кращого”.

Щоб описати ці нерівності у соціології застосовується термін *“соціальна стратифікація”*, поряд з такими головними категоріями соціології, як *соціальна структура, соціальні класи, соціальна мобільність*. Стратифікація – це структурована нерівність між різними угрупованнями людей. У такому разі кожне суспільство слушно розглядати як ієрархію “прошарків” – з привілейованими “нагорі” й знедоленими “внизу”.

Соціум дедалі стає складнішим, а отже, щоб зрозуміти, розшифрувати його, соціологія має вдаватися до найвитонченіших пояснювальних схем. Це стосується і постійного генерування пояснювально-інтерпретаційної системи. Підлягають змінам і визначення та розуміння змісту багатьох соціологічних категорій, зокрема і категорії “клас”, “соціальна структура”, а також механізм їх утворення та розвитку. Капіталізм, що постійно модернізується, створює як нові розбіжності всередині класів, так і нові колізії між ними. Соціальна структура суспільства, де переважна більшість зайнятих працює у сфері виробництва, інформації і послуг, набуває нової якості.

Виходячи з аналізу інституційованих знань – прикладної і навчальної соціологічної літератури з питань соціальної структури, стратифікації і мобільності, багато мовиться про таке явище, як *бідність* та її причини, і практично ніде немає пояснення *багатства* у соціологічній його інтерпретації, не зазначаються його причини, джерела, чинники.

Те ж саме можна сказати і про підприємницький феномен, що є все більш визнаним як соціоекономічний ключовий чинник збагачення, соціального зростання і навіть процвітання. Водночас з метафізичною непристойністю залишаються поза увагою теоретико-соціологічної зумовленості цього феномена як засадничого чинника в механізмі суспільного розвитку. “Підприємництво – це професія”, – ось приблизний вердикт від гуманітаріїв. Щоправда деякі вузькі аспекти висвітлюються, але винятково через формат соціології економіки, що істотно звужує актуальне дослідницьке поле.

Якщо розширити інтелектуальний ареал, то справедливо однією з небагатьох фундаментальних у цій царині є робота А. Сміта “Дослідження про природу і причину багатства народів”, у якій він, після плідного вивчення розподілу праці, припустив, що реалізація індивідом особистого інтересу (завдяки вияву його соціальної активності) і безперешкодне функціонування ринку діють, мов невидима рука, орієнтуючись на досягнення загального добробуту. Основне джерело суспільного багатства, за Смітом, – індивідуальне прагнення до благополуччя, а також властиве кожному індивідові бажання домогтися вищого становища у суспільстві.

Іншою фундаментальною роботою про соціальне джерело багатства є “Канітал” К. Маркса. Хоча вона має економічний характер, все ж ідея і висновки ніяк не ставлять під сумнів її соціологічність. З погляду К. Маркса, джерело багатства – це завжди додатковий продукт, вартість (що надалі трансформується в капітал), отримані шляхом експлуатації одних іншими. У соціологічному аспекті – це справді результат соціально-економічних відносин. Проте багато філософів, економістів, соціологів спрямовували свої погляди на проблеми нерівності, але предмет, що нас цікавить, висвітлювався неповно.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Загалом пропонований аналітичний огляд різнобічно репрезентує основні освітньо-інституційні положення про стратифікаційно-класову структуру суспільства і механізм її функціонування з боку цілої низки праць зарубіжних і вітчизняних соціологів. Відповідний методологічний крок до розгляду науково-навчального кластеру обґрунтовується нами з двох причин. По-перше, треба вказати на недоліки у висвітленні окресленого пред-

мета дослідження в інституційовано зорієнтованій соціологічній літературі. По-друге, потрібно виявити відсутні ланки, які чітко і факторно репрезентують причинно-наслідкові і функціональні зв'язки в механізмі розвитку стратифікаційно-класової структури суспільства в динамічному контексті. Іншими словами, є підстави аргументувати наявність таких суспільних ознак, як *прибутковість, економічне зростання та прагнення до нього як результат соціальної активності індивіда*, групи, прошарку в механізмі розвитку і трансформації структури соціуму. Водночас це – один із передбачуваних методологічних підходів у соціологічній концептуалізації підприємництва, що виноситься як теоретичне положення.

Суспільство – самозмінювальна, саморозвиткова система. Джерела його саморозвитку головно виявляються в діалектичних суперечностях, що набувають характеру специфічних, соціальних. Ядро ж саморуху суспільства утворює діяльність, яка постає як спосіб існування соціального, оскільки будь-яка зміна соціуму реалізується через *діяння та вчинки*. *Діяльність* – головна і вирішальна сфера соціальної активності суб'єктів – індивідуальних, групових, глобальних. Воля, бажання, думки людей завжди спричинені матеріальними чинниками, які мають об'єктивну основу у вигляді предметів потреб та інтересів мас, соціальних груп, окремих осіб. Роль потреб та інтересів у мотивації до діяльності очевидна саме в її структурі, основними елементами якої є мета діяльності як її мотив, власне підсумок – її результат.

Соціальна структура у вузькому розумінні слова, – це соціально-класова побудова, сукупність класів, соціальних прошарків і груп, які знаходяться в єдності та взаємодії. Ця побудова почала розвиватися з виникненням класів і держави, виокремлюючи базові важелі свого генезису, тобто потреби та інтереси соціально-економічного характеру. Відомо багато фактів історії, які вказують на те, що саме класи та їх відносини зорганізовували соціальне життя суспільства, так чи інакше задовольняючи економічні інтереси людей.

В усі часи вчені замислювалися над природою відносин між людьми, над проблемою пригноблених і пригноблювачів, над справедливістю або несправедливістю у контексті нерівності. Починаючи із Стародавньої Греції, коли виникли перші класифікації людей

за їхнім соціальним становищем (вільні і раби), й до сьогодні не призупиняється процес продукування класифікаційних концепцій, що пропонують різні типології особистостей. Але підприємець, як і інші представники суспільства, вже давно став соціально типовим завдяки своїй ролі перш за все в економічному поступі. Перефразовуючи Ф. Енгельса, можна сказати, що типовість характеру останнього вже проявилася в типових обставинах [3, с. 6–7].

Відмінності між багатими і бідними, боротьба між ними як результат протилежності їх інтересів були очевидними вже для античних філософів. Держава вдає із себе подвійність: одну становлять бідні, іншу – багаті, і всі вони живуть разом, чинячи один одному усіякі підступності [4, с. 7]. Давньогрецький філософ Платон, на думку К. Поппера, був “першим політичним ідеологом, котрий розумівся в термінах класів. Він виключав усіяку можливість спадкоємства класового статусу, припускаючи повну рівність усіх дітей, де кожен може виявити свої здібності. Щоб уникнути впливу сім’ї, Платон пропонував скасувати її в класі правителів, скоротивши при цьому до мінімуму їх володіння приватною власністю. Саме тут чітко визначений діяльний чинник як засадничий в оцінці та ранжируванні місця і ролі кожного члена суспільства – *досягати привілеїв завдяки своїм здібностям*. Це видається базовим критерієм й у підприємстві. На цих засадах, власне, Платон спроектував високостратифіковане суспільство, де правлячий клас характеризується рівністю можливостей, повним усуненням приватної власності і зосередженням діяльності на досягненні загального добробуту.

Питання про соціальну нерівність розглядав Аристотель, котрий у “Політиці” писав про три елементи для всіх держав: один клас – дуже багатий, інший – дуже бідний, третій – середній, що найкращий, оскільки його члени найбільш готові слідувати раціональному принципу. Та й найкраще суспільство, на його думку, формується саме завдяки середньому класу. Отож там, де він численніший і сильніший за два інші разом узяті, є змога керувати державою краще, тому що забезпечено суспільну рівновагу. За філософією Аристотеля, сенс життя людини – це досягнення вищого блага через діяльність. Не самі собою риси та характеристики вказують на достойну людину, а досягається достойність

з допомогою розумної діяльності, й відтак *людина* – це те, *що і як вона робить*, а не яка вона. Мислитель не вважав, що приватна власність шкодить моральній досконалості, доводячи це тим, що коли у людей є особисті інтереси, то вони не заважають один одному, а займаються кожен своєю справою, уможливаючи прогрес. До того ж володіння чимось приносить задоволення, адже всі, або майже всі, люблять гроші та інші подібні речі [5]. Аристотель різко відокремлює таку любов до власності від егоїзму і дріб’язковості, розглядаючи її з погляду самореалізації і самоповаги. При суспільній власності ніхто не може бути щедрим і великодушним, оскільки ні в кого нічого немає. У системі приватної власності багатство і нерівність “дають змогу виявляти щедрість і милосердя”. Мабуть, ідея приватної власності глибоко вкорінена в душу людини, якщо вона існує так довго [5].

Понад тисячоліття наука про суспільство практично не розвивалася. Але з епохою Відродження, Просвітництва, Реформації все змінилося. Прискорений розвиток промисловості і торгівлі відтіснив землю як економічний ресурс на другий план і породив нові професії – підприємець, комерсант, банкір, купець. З’явилася і постійно зростала численна дрібна буржуазія. Буржуа спочатку – це самодостатні власники, які досягають економічного та життєвого успіху наполегливою працею, ощадливістю, розрахунком, чесністю, творчою активністю, особливою житейською мудрістю, а також за допомогою сили, хитрощів, обману. І все ж законним шляхом досягнення успіху визнавалася саме праця як продуктивна форма прояву діяльності.

Хоча менш відомими є соціальні переконання філософа-мораліста Томаса Гоббса (XVI століття). Однак і він бачив, що люди рівною мірою зацікавлені в досягненні влади і привілеїв, по-рівному жадібні (ненаситні) у прагненні до життєвих благ. Їхнє жадання до влади і достатку могло б спричинити хаос, коли б не встановлені правила, яких вони згодні дотримуватися. Передові мислителі епохи французької буржуазної революції, відзначаючи поділ суспільства на класи, намагалися відповісти на запитання: у чому ж причина цього розподілу? Так, французькі історики часів Реформації Ф. Гізо, О. Т’єрі, О. Мін’йю, узагальнюючи досвід буржуазних революцій, розглядали історію європейських країн з XV століття як боротьбу класів.

Істотний внесок у розвиток учення про класи внесли класики англійської політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо, які намагалися розкрити *економічні причини* поділу суспільства на класи. Зокрема, А. Сміт розрізняв три класи – землевласників, капіталістів і робітників, зважаючи на основу їх виникнення – різні *джерела доходу* (ренду, прибуток з капіталу і заробітну плату). Згідно з теорією іншого видатного французького економіста Ф. Кене, приріст багатства відбувається не у сфері обігу, а у часо-просторі виробництва, тому продуктивним, на його переконання, є лише сільське господарство. Звідси походить розподіл суспільства на класи: продуктивний (фермери і наймані сільськогосподарські робітники), безплідний (купці, промисловці, ремісники) та землевласники. Ф. Кене ратував як усебічне заохочення продуктивного класу. Незважаючи на те, що науковці згодом від його ідей відмовилися, все ж була збережена головна теза: в основі розподілу людей на класи перебуває саме *економічний принцип*.

XIX століття характеризувалося народними революціями. Колишній порядок аристократичного правління було зруйновано в усій Європі, а нова республіка – Сполучені Штати Америки – продемонструвала незвичайні здатності до зростання і розвитку завдяки диверсифікації інновацій, підприємницькій активності й актуалізації інших суміжних чинників. Теоретичні моделі про очевидні права олігархів були всюди замінені на теорії прав усіх людей на рівну частку в усьому суспільному житті. Крім того, індустріалізація Західної Європи здійснювалася досить швидко. З її розвитком виникали суспільні класи, засновані на багатстві та владі, що спостерігаємо й донині.

Зародження тієї соціологічної дисципліни, яка вивчає проблеми соціальної нерівності, пов'язане з ім'ям К. Маркса. При всій важливості відкриттів, здійснених в ученні про класи до К. Маркса, загальним для їх авторів була нездатність виявити справжні причини виникнення і подальші історичні долі класів. Одні дослідники серед причин розділення суспільства на класи висували відмінності в розумових здібностях людей, природні відмінності; інші за основу класового поділу намагалися прийняти відмінності у рівнях доходу, в майновому становищі осіб; треті вважали, що класи відрізняються один від одного різним ста-

новищем у суспільстві, зумовленим Божою волею. Узагальнивши різні погляди щодо походження і суті класів, К. Маркс зумів створити наукову матеріалістичну теорію класів, пов'язавши їх виникнення та існування з розвитком матеріального виробництва. Головним своїм відкриттям, котре дає ключ до розуміння теорії класового поділу, він вважав подвійний характер праці, що диференціюється на виконавську та організаторську складові [6, с. 186; 7, с. 310]. Стосовно останньої, то знову наводиться думка: чи не та це форма праці, за Марксом, під якою розуміється *організація і ведення капіталістичного підприємства*, або, іншими словами, *підприємництво* – це і є чинник соціального розшарування людей?

Досить довго у вітчизняній соціології домінувала марксистська класова теорія (модель) суспільства, згідно з якою центральними фігурами суспільних відносин були класи, а домінантою суспільних змін поставала класова боротьба. Це констатуємо в “Економіко-філософських рукописах”, “Німецькій ідеології”, першому розділі “Маніфесту Комуністичної партії”, незавершеному розділі “Класи” із третього тому “Капіталу” Карла Маркса.

Його економічна теорія, на думку Й. Шумпетера, покликана показати, “як соціологічні категорії – клас, класовий інтерес, класова поведінка, обмін між класами – виявляються через і завдяки економічним категоріям і т.п.; і як вони породжують такий економічний процес, що, врешті-решт, руйнує свою власну інституційну структуру, і в той же час створює умови для виникнення іншого соціального порядку” [8, с. 54]. Ця особлива теорія суспільних класів є дуже важливою, адже надцінною робочою гіпотезою цієї марксової теорії є те, що форми, або умови виробництва, – це базисні детермінанти соціальних структур, які, своєю чергою, визначають оцінки людей, їхню поведінку, типи цивілізацій [8, с. 43].

Й. Шумпетер, як і багато інших економістів та соціологів, цілком критично ставився до марксових результатів соціальної стратифікації – антагоністичних суперечностей і класової боротьби. Але те, що в будь-якому суспільстві існують різні форми власності, розподіл праці і ставлення до них, а отже, і певна роздільність властивостей людей, котрі входять до різних груп, прошарків, він звісно, не заперечував, як цього не заперечував ніхто. Вочевидь підприємець завжди був

членом суспільства – чи то феодального, чи капіталістичного. У будь-якому з них він цілком відповідним чином “підпадав” під ті три види диференціації населення (економічну, політичну, професійну), на яких базувалася, наприклад, концепція соціальної стратифікації П. Сорокіна [9]. Той соціальний престиж підприємця, який був результатом його перш за все економічної діяльності і який завжди розглядався як похідна економічного становища людини в суспільстві, не міг не розглядатися і як характеристика, що має самостійний статус.

Класова ознака в аналогічних теоріях проглядається ще й досі, однак характер і механізм її розвитку відмінний від Марксового бачення. Ніхто до Маркса не давав такого глибокого обґрунтування класової структури суспільства, виводячи її з фундаментального аналізу всієї системи економічних відносин. Ніхто до нього не проводив такого всебічного розкриття класових відносин в капіталістичному суспільстві та механізму експлуатації в тогочасному соціумі. Тому в більшості сучасних робіт з проблем соціальної нерівності, стратифікації і класової диференціації, як у прихильників марксизму, так і в авторів, далеких від позицій К.Маркса, однаковою мірою наявний аналіз його теорії класів.

Не зважаючи на перегляд, з погляду сучасних суспільних реалій, багатьох положень класової теорії К. Маркса, деякі його ідеї залишаються актуальними стосовно соціальних структур, що існують й донині. Так, американський соціолог Ч. Андерсон, проаналізувавши погляди Маркса, серед основних критеріїв соціального класу називає суспільну позицію в економічному способі виробництва і специфічний спосіб життя. І це в ситуації, коли інтерпретаціями концепції Маркса і визначенням поняття “клас” займалися багато його послідовників і критиків. Наприклад, В.І. Ленін запропонував таке визначення: клас – це “великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично сформованій системі суспільного виробництва, за їх відношенням (переважно закріпленим й оформленим у законах) до засобів виробництва, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють” [10]. Відповідь на питання, “що зокрема рухає розвитком класів?”, не викликає труднощів: це – багатомірний соціальна активність задля вигоди. Сутнісно

це відповідь головного супротивника капіталістично-підприємницької системи. *Причетність до специфічної соціальної активності з метою отримання вигоди є очевидною.* Такі причетності часто зустрічаються, хоча й “не озвучуються” в класових теоріях.

У Марксовому розумінні класу важливе місце посідає *категорія інтересу*, а відтак і пояснення інтересів основних класів. Люди, котрі перебувають у різних відносинах до засобів виробництва, мають протилежні інтереси. В буржуазному суспільстві власники фабрик зацікавлені у збільшенні прибутку, створюваного робітниками. Але один інтерес у всіх однаковий – прибутковість, і це беззаперечно.

В останній чверті ХІХ століття в Німеччині одержала поширення теорія виникнення класів на основі розподілу праці й утворення професій. Яскравим представником цього напрямку був німецький економіст Г. Шмоллер, котрий висунув теорію множинності критеріїв розходжень між класами й запропонував такі основи їхнього утворення, як *розподіл доходу, поділ праці, утворення професій.*

Іншим видатним соціологом у дослідженні соціальної структури й водночас головним опонентом К. Маркса був М. Вебер. Тоді, коли Маркс підкреслював значення економічних факторів як детермінант соціального класу, Вебер відзначав, що економічні інтереси є лише частковим, але все ж таки елементом категорії “цінності”. Він вважав Марксову модель надто простою для пояснення складностей стратифікації, хоча вона й заслуговує уваги. Крім економічного, Вебер враховував також такі аспекти, як влада й престиж [11]. Проте він не дав точного й об’ємного визначення класів. Відповідно до його погляду, клас – це сукупність людей, які мають подібні життєві шанси, спричинені їхньою владою, що дає змогу одержувати блага й мати доходи. Отож власність є важливим, але не єдиним критерієм класу. Визначальний аспект класової ситуації, безсумнівно, – це ринок, види діянь індивіда на ринку, тобто його можливості володіння благами й отримання доходів в умовах ринку товарів і праці [12, с. 148]. Таким чином, клас – це люди, котрі перебувають в одній класовій ситуації, мають загальне становище в економічній сфері.

І все ж таки економічної ознаки Вебер не заперечував. Якісна відмінність теорій Вебера і Маркса починається з уведення іншого

головного стратифікаційного виміру або критерію – *статусу*, що є позитивною, чи негативною оцінкою шани (престижу), отриманої індивідом, або його позицією. В основі статусних груп (страт) знаходиться деякий, прийнятний для всіх, рівень соціально приписуваного престижу. А фактор прибутковості й багатства завжди мав високий статус. Так само як Маркс, Вебер бачив у ролі базового статусного розподілу в суспільстві й основи для утворення соціальних класів відношення людей до власності. Однак він надає системі розподілу всередині основних класів (наявності проміжних класів) значно більшого значення, ніж Маркс [13].

Інший німецький соціолог, теоретичний “сподвижник” М. Вебера – В. Зомбарт стверджував, що класова структура в XIX столітті не спростилася, а ускладнилася. Характеризуючи буржуазію і юнкерство в Німеччині того часу, цей дослідник, зокрема, доводив, що не гроші (клас буржуазії) купують собі владу й престиж у Німеччині, а навпаки – влада й престиж (юнкерство) тут підкоряють собі гроші. Тим самим вказуючи на неекономічні джерела виділення прибутку, К. Каутський, який відносив себе до ортодоксального марксизму, також був прихильником розподільної теорії класів. Він вважав ознакою класу спільність джерел доходу, що зумовлює спільність інтересів і загальну їх протилежність до інтересів інших класів.

Загальний підхід до теорії класів багатьох видатних науковців є взірцем економічного детермінізму, за якого ядро виробничих відносин створюють відносини власності на засоби виробництва. Вони й постають основним критерієм поділу на класи. А структурне становище класу визначає його об’єктивні інтереси.

Із часом ортодоксальний марксизм з його теорією класів було піддано гострій і різнобічній критиці. Проте було визнано, що економічний, а тим більше технологічний детермінізм – це лише один з можливих підходів до суспільного розвитку. В результаті корпоратизації економіки, “революції керуючих” й елементів “нешкідливого капіталізму” відбулася своєрідна “дифузія власності”. І власність у підсумку втратила свою роль основи протистояння класів. Маржиналістська трудова теорія вартості поставила під сумнів обґрунтованість теорії доданої вартості, а відтак і тезу про експлуатацію незаможних класів.

М. Вебер, пізніше Т. Парсонс, як фундатори *теорії соціальної стратифікації* пока-

зали, що поняття класу може бути застосоване для аналізу соціальної структури колишніх суспільств, а не сучасного, оскільки основний критерій класів – це відношення до власності, що розвивається такими прошарками-категоріями, як менеджери, утримувачі акцій, підприємці тощо. Саме в другій половині XX століття почав істотно зростати за чисельністю і сильно диференціюватися за багатьма групами (“білі комірці”, представники вільних професій) так званий середній клас (як аморфний прошарок між багатими та бідними). Тому поняття “клас” було замінено поняттям “страта” – прошарок. У розробці теорії стратифікації немало роль відіграли саме американські вчені, тому що саме у цьому суспільстві проявилися ознаки пом’якшення класових відмінностей, питомої вагомості набули соціальні винагороди, всіляко підтримуються особисті чесноти [14].

У цьому аналітичному контексті американський соціолог Т. Парсонс розробляє класифікацію умов, відповідно до яких той чи інший вид діяльності, ті чи інші людські риси оцінюються краще. Ці умови залежать від головної тенденції даного суспільства, яка може полягати в тому, що останнє завжди прагне до досягнення поставлених цілей. Водночас П. Сорокін виділив три різновиди соціальної стратифікації – *економічну, політичну і професійну*. Соціальна стратифікація у цілому описує поділ людей на класи та ієрархічні ранги. Її основа – нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності та обов’язків, влади і впливу. Її підвид – економічне розшарування, що означає неоднаковість економічних статусів, інакше кажучи, вказує на наявність економічної нерівності, котра полягає у відмінностях у доходах, у рівні життя, в існуванні бідних і багатих. Політична диференціація описує систему ієрархічних рангів, яка облутала (подібно до гігантської павутини) все суспільство, і містить авторитети, владу, престиж, звання, почесні. Професійна диференціація – це поділ населення за родами діяльності, заняттями і професіям, одні з яких вважаються більш престижними, інші – навпаки, а у їх організації обов’язково беруть участь керівники різних рангів та підлегли. Для економічної стратифікації показовими є два явища, які П. Сорокін називає флуктуаціями, – збагачення й збідніння групи або суспільства, зменшення й

збільшення висоти економічної піраміди [9, с. 302–373]. Але це вже більше стосується питання соціальної мобільності.

ВИСНОВКИ

Історичний екскурс у систему класово-стратифікаційних світоглядів, теорій і підходів, проведений нами, виявив скоріше не історичний краєвид, а теоретичну картину, точніше стан теоретико-методологічного змісту концептів *клас, соціальна структура, стратифікація*. У цьому локалізованому аналізі нами не роз'єднувалися поняття про соціальну, класову і стратифікаційну структури. Видається, що їх відносне ототожнення в єдиному теоретичному моноблоці сприяє більшому методологічному ефекту.

Отже, роль і місце підприємницького феномена як ініціативи, діяльності, результативного впливу на формування і розвиток класово-стратифікаційної системи значущі на всіх її рівнях: структура – стратифікація – мобільність. Це природно подається як компонент головного теоретичного завдання – *соціологічної концептуалізації підприємництва*. Сама ідея про визначальну роль підприємництва як вияв соціоекономічної активності в механізмі розвитку суспільства не є новою. Однак вона опосередковано

постає у різних формах і способах у соціальних теоріях класово-стратифікаційного розвитку. Цим дослідженням здійснена спроба піднести окреслене питання до проблемної домінантності, вичленити і систематизувати напрацьоване соціальне знання у відповідний концепт.

1. Бухаров А.С. Концепции деятельности в социологии К. Маркса и М. Вебера. – М., Канон+, 2002. – 118 с.
2. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента, денег. – М.: Прогресс, 1978. – 492 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве: В двух томах. – М., 1967. – Т. I. – С. 6–7.
4. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т. I. Чары Платона. – М., 1992.
5. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – Т. 4 / Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., – Т. 20. – М., 1961.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 4. – М., 1961.
8. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М., Экономика, 1995.
9. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., Высшая школа, 1992.
10. Ленин В. И. Великий почин / Полн. собр. соч. – 5 изд. – 1981, Т. 39. – С. 1–29.
11. Вебер М. Класс, статус и партия // Социальная стратификация. – Вып. I. / Отв. редактор С.А. Белановский. – М., 1992.
12. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – №5.
13. Социология / Фролов С.С. – М.: Гардарики, 1999. – 344 с.
14. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К.: Атіка, 2004. – 478 с.

Надійшла до редакції 15.04.2009.

ДО УВАГИ НАУКОВЦІВ-ПСИХОЛОГІВ, ДОКТОРАНТІВ, АСПІРАНТІВ, МАГІСТРІВ ТА СТУДЕНТІВ!

Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Інститут психології) відновлює проведення наукових академічних форумів з актуальних проблем сучасної психології в межах однієї сесії під керівництвом академіка **Чебикіна Олексія Яковича**.

Передбачено проведення в межах форуму з **14 по 19 вересня 2009 року** низку Міжнародних науково-практичних конференцій, симпозіумів, дебатів, мастер-класів, на яких науковці та молоді вчені виступатимуть на предмет апробації своїх досягнень.

ПРОГРАМА АКАДЕМІЧНОЇ СЕСІЇ

14.09.	1. Міжнародна науково-практична конференція «Проблема емоційної регуляції діяльності» (керівник – доц. Головська І.Г.)
	2. Майстер-клас «Педагогічний процес в інтерактивному вимірі (психологічний аспект)» (керівник – доктор психол. наук Величенко Л.К.)
15.09.	1. Міжнародний симпозіум «Психологічна освіта в системі вищої школи» (керівник – доц. Хмель Н.Д.)
	2. Соціально-психологічний тренінг «Психологія жіночої атрактивності (привабливості)» (керівник – Сізененко О.)
16.09.	1. Міжнародний симпозіум «Толерантність як основа соціальної безпеки життєдіяльності людей» (керівник – канд. психол. наук Яковлева М.В.)
	2. Майстер-клас «Використання методів комп'ютерної психодіагностики» (керівник – доктор психол. наук, професор Максименко Ю.Б.)
17.09.	1. Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психології» (керівник – доц. Вдовиченко О.В.)
	2. Майстер-клас «Психологічні бар'єри особистості» (керівник – доц. Массанов А.В.)
18–19.09.	1. Міжнародна конференція «Когнітивні процеси та творчість» (керівник – доктор психол. наук, професор Симоненко С.М.)
	2. Майстер-клас «Розвиток візуального мислення засобами комп'ютерного тренінгу у підлітків» (керівник – Грек О.М.)

Науково-академічну сесію передбачено провести на базі студентського спортивного табору Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, що знаходиться на березі Чорного моря (за сприятливих погодних умов). Всі учасники будуть забезпечені житлом.

Організаційний внесок для учасників конференції становить **100 гривень** (програма, розсилка матеріалів конференції). Вартість публікації однієї сторінки **17 грн.**

Заявки на участь у конференції та матеріали публікацій надсилати електронною поштою до **10 вересня 2009 року** за адресою: м. Одеса 65020, вул. Олександра Невського, 39, тел. (048) 723-40-98. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського, кафедра теорії та методики практичної психології. Також в електронному варіанті: <http://psy-pdpu.com>

ОРГКОМІТЕТ